

UDK: 821.512.366.09

QARAQALPAQ POEZIYASÍDA KESHIRMENÍN MOTIVLERDE SÁWLELENIWI

Fayzullaeva Sayatxan Uzakbaevna – *úlken oqıtıwshı
filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD),
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali*

Tayanch so‘zlar: lirik kechinma, poeziya, lirik qahramon, she‘r, ichki forma.

Ключевые слова: лирическое возбуждение, поэзия, лирический герой, стихотворение, внутренняя форма.

Key words: lyrical excitement, poetry, lyrical hero, poem, inner form.

Dúnya ádebiyattanıw iliminde kórkem shıǵarmadaǵı motiv máselesin úyreniwde tartıshı hám qarama-qarsılıqlı pikirler orın alǵanlıǵın kóremiz. Motiv kórkem shıǵarmalarda dástúriy tákirarlanıwshı kompoziciyalıq element sıpatında hám personajdıń ruwıy jaǵdayın tiykarlawda qollanıladı. Motivti konkretlestirip (ashılıqlıq motivler, tús motivleri h.t.b.) úyrenilgen ilimiy izertlewler kópsılıqlıq qurasa da olarda motiv teoriyası aydınlastırılıp berilmegen. Avtordıń dúnyatanımı kózqarasınan úyrenilgen izertlewlerde motiv «túrtki», «sebeb», «tiykar» mánilerinde qollanıladı. Ádebiyattanıwda motiv kategoriyası boyınsha dáslepki izertlewlerdiń biri A.N.Veselovskiy miynetleri esaplanadı. Onıń pikirinshe, «Motivler jámlenip, syujet sheńberin payda etedi». [1.301] Alım Veselovskiy motivke kórkem shıǵarmanıń tariyxıy poetikası kózqarasınan jantasadı. Motiv tek ǵana kórkem tekst ishinde emes, tekstler arasında kóship júriwshı (intertekstual) hádiyse sıpatında da analiz etiledi. Lirikalıq shıǵarmalarda motiv syujetlik shıǵarmadaǵıdan ayırmashılıqqa iye boladı. Lirikalıq hám epikalıq motivlerdiń ayırmashılıǵı haqqında I.V.Silantev monografiyasında pikirler bildiriledi. Alım motivlerge waqıyalıq kózqarastan jantasıp, epikalıq shıǵarmalarda waqıya gúrriń etiwshı tárepinen sóz etiliwi, al lirikalıq shıǵarmalarda oqıwshı tikkeley qatnasıwın bildiredi. Nátiyjede lirikalıq shıǵarma waqıyası subyektivlesedi. [2.86-87] Yaǵnıy, shayırdıń poetikalıq sheberligi tiykarında sezilgen keshirme tek ǵana shayırdıń tánhá óziniki bolıp qalmastan oqıwshınıń da ishki dúnyasına túrtki saladı. Onıń kewilindegi jasırın tuyǵılardı júzege shıǵaradı. Lirikadaǵı ayrıqsha máseleńniń biri motiv penen tema arasındaǵı múnásibet bolıp tabıladı. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, motiv intertekstualıq qásiyetke iye bolǵanı sebepli, bir neshe shayırdıń qosıqlarında lirikalıq keshirmelerdiń ulıwmalıq tárepleri kózge taslanadı. Olardı belgili bir toparǵa jámllewshı kriteriya bul lirikalıq motivler yaǵnıy shayırdıń ishki keshirmesin payda etiwshı sebeplerdiń birdeyligi bolıp tabıladı.

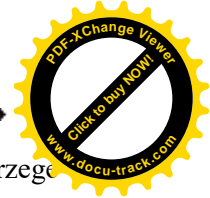
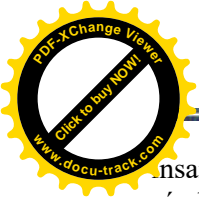
Bunda motiv belgili bir tema menen baylanıshı bolıp keledi. Demek, lirikalıq shıǵarmada temanıń ózi motivlerdiń ashılıwına xızmet etedi.

Professor Q.Orazımbetovtıń «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalarđıń evolyuciyası hám tipologiyası» (Nókis. 2004) miynetinde «Lirikada uyqas hám onıń mazmunǵa qatnası» bóliminde shayırdıń I.Yusupovtıń mınanday qosıq qatarları analizge tartıladı:

Tañlarım oyanbas tolqın sestinen,
Qaylardan alarman onday sestı men?
Duzlı shańǵıt kómgem kóller ústinen,
Bul jaǵısqa túspey barar tırnalar.

Lirikalıq qaharmannıń kewil keshirmelerinen, onıń dártlerinen hár kim óz oy keshirmesin, dártin kóredi. Qosıqtaǵı baslı pikir keleshek áwlad aldındaǵı islegen gúnálarımızǵa ókinish. Keshegi jıllarda jiberilgen, búgin de dawam etip atırǵan kemshiliklerge kúyinish. [3.133] Ádebiyatshı Q.Orazımbetov qosıqtaǵı tiykarǵı detal – tırnalarǵa kewil awdarmaydı. Tırnalar shayırdıń watan haqqındaǵı, ana tábiyat haqqındaǵı ishki keshirmelerin jetkeriwdegi poetikalıq detal bolıp esaplanadı. Bul orında qosıqtıń mańız, kúshi – lirikalıq qaharmannıń aldın jiberilgen qáteler hám búgingi tábiyatqa islenip atırǵan zúǵımnan kúyiniw atırǵanlıǵı, onıń ishki keshirmesindegi ókinish motivi bolıp tabıladı. Demek, qosıqta kóterilip atırǵan temanı anıqlawda mazmun astarında sáwlelenip atırǵan shayırdıń lirikalıq keshirmesine sebep bolıwshı motivlerge kóbirek itibar qaratıw lazım. Oqıwshı shayırdıń qálbi keshirip atırǵan qayǵı-hásiretti sezinshe ǵana qosıqtıń estetikalıq tásiiri óz wazıypasın atqarǵan esaplanadı.

Lirikalıq keshirme tiykar bolǵan motivler poeziyalıq shıǵarma mazmunın anıqlawda qanday poetikalıq wazıypanı atqaradı? Bunı ádebiyattanıw iliminde qalıplesken tájiriybeler tiykarında qarap shıǵıwdı maqul kóremiz. Biz itibarǵa alǵan ilimpazlar lirikalıq motiv máselesin ulıwmalıq kontekstte pikirler bildirgenligin aytıp ótkenimiz orınlı boladı. Házirgi qaraqalpaq poeziyasında shayırlar dóretiwshiliginde jaqın

Insanlar yadı motivindegi keshirmelerdiń kóplep sáwlelengenliginiń gúwası bolamız. Ayralıq, joǵaltıw, tabısıw, ushırasıw hám taǵı basqa da insanlarǵa tán bolǵan ishki tuyǵı sezimler shańaraq aǵzaları menen birgelikte dóretiwshiniń qálbinde de úlken ruwxıy daǵdarıstı yaki shadılıqtı payda etedi. Usınday ishki tuyǵıların tiykarında da qosıq dóretiliwi sózsiz.

Rus jazıwshısı Lev Tolstoy bılay jazadı: «Jaqsı tárbiya kórgen adam ushın shańaraq múnásibetleri quramalı, al tárbiyasız adam ushın hámme nárese ańsat». [4]Sunday-aq, Amerika jazıwshısı Richard Bax «Siziń haqıyqı shańaraǵınızdı baylaytuǵın qatnasıq birdey qan bolǵanı ushın emes, bálki bir-birine ómirdegi húrmet hám quwanış (apat) penen baylanǵan» [5]– dep jazadı. Demek, shańaraq múnásibetleri tárbiya kórgen hám ádepli insanlar ushın quramalı keshir eken, onıń quwanışı hám qayǵısı shańaraqtıń hár bir aǵzası ushın orta qayǵılar esaplanadı. Bunda shańaraq aǵzaları tuwısqanlıq múnásibetleri ushın ǵana emes, shadılıǵı menen qayǵısın basınan birgelikte keshirgeni ushın qádirli bolıp tabıladı.

Biz maqalamızda jaqın insanlar yadı motivi tiykarında berilgen keshirmelerge mázi itibar qaratpadıq. Óytkeni, házirgi qaraqalpaq poeziyasında shayırdıń óz jaqınları haqqındaǵı tuyǵıları onı qosıq jazıwǵa májbúr etkenliginiń gúwası bolamız. Máselen, shayıır B.Seytaevtıń «Alma güllegen pasıl» toplamına kirgen «Ótkenlerdi eslew aǵla pazıylet» qosıqlar dúrkininde shayırdıń anasını eslewi, perzentten ayırılıw keshirmeleri onıń júrek tórinen shıqqan qayǵılı tolǵanıslarınan dórelgeni kórinip turadı. Ásirese, álemdi tárk etken perzenti haqqında jazılǵan qosıqlarında, máńgi ayralıqqa duwshar bolǵan ákeniń zarı menen páryadı tereń sáwlelenedi.

– Aǵıl-tegil kózde jasları,
Muńlı ana bozlap ah urar.
Perzentiniń mármer tastaǵı,
Sıypalaydı peshanasınan («Qádirlew hám eslew kúni»). [6.65]

Qosıqta keltirilgen antroponimlerdiń adresati berilgenlikten, qosıqtıń lirikalıq qaharmanı shayırdıń ózi ekenligi anıq boladı. Perzent daǵına ushıraǵan dóretiwshiniń qayǵıǵa tolǵan keshirmeleri qayıp kelmeske ketken perzentine

degen saǵınshılı sezimleri júreklerdi lárzegen saladı.

Mıyrimsiz jaw-sum ayralıq,
Ne salmadı Basımızǵa!
Amangeldi, Rimmańız,
Qos aqlıǵın qasınızda («Ruwxıy sáwbet»).

Shayırdıń hám anasını, hám perzentlerin joǵaltıwı onıń kewil-xanasınıń qanday ıdırap atırǵanlıǵın ishki keshirmelerine kire alǵan oqıwshı ǵana sezinedi. Anası menen qos perzentin janma-jan qoyıp jerlewi, olardıń qábirin bir sátte zıyaratlap eske túsiriwi qanday tas júrekli insanıń da bawırın eritip jiberiwi turǵan ǵáp. Shayır ishki keshirmelerin óz oqıwshıları menen bólisiwi arqalı jaqın insanlar qádirine jetiwdi joqarı tragediyalıq pafos penen jetkere alǵan.

Júregime sońınan shoq basıldı,
Qaydan bildiń nárestem xoshlasıwdı?!
Keterimde qol bılǵap qayta-qayta,
Ayta berdiń izimnen «dás-dásini».

Anasınıń qolında qalǵan eki jasar náreste ákesi menen usılayınsha xoshlasadı. Hátteki, ol sóylewdi de bilmeydi, biraq ájel oǵınıń jaqınlap kiyatırǵanın náreste qálbi sezgendey, kishkene qolların ákesine qaray qayta-qayta bılǵap xoshlasadı.

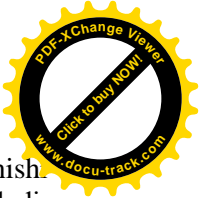
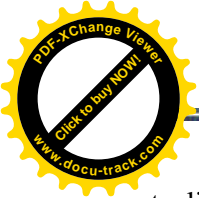
Juwırıp kiyatqanda izlerimnen,
(Kúldirgishiń oyılıp kúlgenińnen),
Deymen: qayırılıp sol waqıtta,
Alma-gezek súymedim júzlerińnen?! [6.65]
(Mángilik árman).

Qápelimde oynap-juwırıp júrip,
«Sılq etip» tósekke boyın taslaptı.
Sup-sulıw jamalı birden kógerip,
Tek «apa»lap sandıraqlay baslaptı [6.66]

Shayıır B.Seytaevtıń jeke stiline itibar qaratsaq, ol eki-úsh bántten ibarat qosıqlardı oǵada az dóretken. Tek ǵana onıń «Dártimdi qaǵazǵa tógip turıppan...» qosıǵı eki bántten ibarat. Bizińshe, shayırdıń perzent daǵınan, ayralıqtan tunshıqqan qálbi dawamın jazdırıwǵa erk bermegen. Ishki keshirmeni jetkeriliw sheberligi B.Seytaevtıń perzenti haqqındaǵı ellegiyalıq mazmundaǵı qosıqlarında ayqın sáwlelengen. Juwmaqlap aytqanda keshirmelerdi hár bir shayıır óz stillik ózgesheligine bola túrli ishki formalarda, túrli usıllarda bergenliginiń gúwası bolamız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. — М.: Высшая школа. 1940. - С. 301.
2. Силантьев И. В. Поэтика мотива. — М.: Языки славянской культуры. 2004. - С. 86-87.
3. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. – Нөкис: Билим. 2004. – Б. 133.
4. Сейтаев Б. Алма гүллеген пасыл. (Қосықлар хәм поэма). – Нөкис: Билим. 2007. – Б. 59-65-66.

REZYUME. Mazkur maqolada shoira Qoraqalpoq sheriya-tida kechinmaning motivlarda ifodalanishi taxlil qilinadi. Shoirlar ijodida kechinmalarning motivlarda ifodalanishi, o'ziga xosligi ochib beriladi. Qoraqalpoq sheriya-tidagi shoirlar ijodida turli xil motivlarda har xil ifoda usullari yoritib beriladi va nazariy ifoda etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется отражение мотива переживаний в каракалпакской поэзии. Раскрываются особенности выражения мотивов переживаний в творчестве поэтов. В статье освещаются различные способы выражения этих мотивов в произведениях каракалпакских поэтов и даётся их теоретическое обоснование.

SUMMARY. This article analyzes the reflection of the motif of emotions in Karakalpak poetry. It reveals the unique features of expressing emotional motifs in the works of poets. The article highlights various methods of expressing these motifs in the works of Karakalpak poets and provides a theoretical interpretation.

ÁDEBIYAT BUL FILOSOFIYALÍQ OYLAWDÍ QÁLIPESTIRIW DEMEKDUR

U.J.Jaksimova – *filologiya ilimleriniń kandidati, docent*
Tiller hám gumanitar pánler kafedrası baslıǵı,
Nókis mámleketlik texnika universiteti

Tayanch so'zlar: asar, patriotizm, adolat, aql, bilim, ilm, falsafa, gumanizm, badiiy adabiyot, dunyoqarash.

Ключовые слова: произведение, патриотизм, справедливость, интеллект, знание, наука, философия, гуманизм, художественная литература, взгляд.

Key words: work, patriotism, justice, intellect, knowledge, science, philosophy, humanism, fiction, viewpoint.

Jámıyettiń rawajlanıwı menen adamlarda da pikirlew ilgerilep, hár bir tarawda tereń talqılaw júrgiziw, aldınǵı bildirilgen kózqarasrdı jańasha túsiniw, jámıyetlik kózqaraslardı qalıplestiriw sıyaqlı sanalı pikirlew qalıplese-di. Buǵan tikkelley kórkem ádebiyattıń tá-siri kúshli. Sebebi kórkem ádebiyattı “Xalıq ómiriniń aynası” dep úyrenetuǵın bolsaq, bul jámıyettiń tiykarǵı buwını bolǵan shańaraqlarda ruwxıy ortalıqtı qalıplestiriw estetikalıq hám morallıq tárbiyalıq áhmiyetke iye ekenligin túsinemiz.

Kórkem ádebiyat jaslarǵa estetikalıq tálim-tárbiya berip, olardıń dúnyaǵa kózqarasların qalıplestiredi, jámıyetlik turmıstı qalıplestiriwge umtıldıradı, ańlaw, pikirlew, jámıyettegi hádiyselerge erkin pikirini bildiriw, adamlar xarakterindegi gózzallıqtı, joqarı insaniylıq pazıyletlerdi seziw, unamlı hám unamsız hádiyselerdi bir-birinen ajrata biliw hám olarǵa baha beriw sıpatların qalıplestiredi.

“Kórkem ádebiyat jámıyetti ózinde sáwlelendiriwshi ayna bolıw menen birge jámıyetke tárbiyalıq násiyat beretuǵın ana” [Qayıpbergenov:63] desek qátelespegen bolamız.

XIX ásirdegi qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń kórnekli wákilleriniń biri Ájiniyaz Qosıbay ulı kórkem sóz sheberi sıpatında óz dóretiwshiliginde basqalardan ayrılıp turatuǵın oy-pikirleri menen kózge tústi. «Bul dúnyanıń kórki adam balası» degen filosofiyalıq qatarlardı óziniń dóretpeleriniń

negizi etip aldı. Shayırdıń insandı ulıǵlaw tuyǵıları onıń Watan sezimleri, tuwılǵan jerdi súyiw, Ana watannıń muqáddesligin túsiniw sıyaqlı oy-pikirleri menen tıǵız ushlasadı. Shayırdıń watan temasın ájayıp filosofiyalıq juwmaqlar menen súwretley alıwı keyingi áwlad ushın da zárúrli násiyat bolıp qaldı. Ájiniyazdıń «jer hám el bilándur, el hám jer bilán» degen danalıqqa qurılǵan qatarlarında máńgi sóz etse de gónermeytuǵın, bárháma jańarıp bara beretuǵın juwmaqlar jámlengen. Shınında da jer elden, el jerden ayrılsa bul tragediya - shayırdıń óz sózi menen aytqanda «dárbedarlıq» yamasa diywanashılıq, posqınlıq halǵa túsiwi bul adamzat ushın awır jaǵday.

Bul dúnyanıń ańlanbaǵan sırları aldında titirep atırǵan insan oylawı bar kúshi menen ańǵarıwǵa, dáliller tabıwǵa urnadı. Biraq óz shegaraların jarıp óte almaǵan oylaw kúsh-tin qaladı hám qıyallardıń gúńgirt, aldap-arbawshı, jubatıwshı mikroskopında uzaqlarǵa tigiledi. Sol jaǵdayda haqıyqat hám de qıyal aralaspasınan ibarat ádebiyat jaraladı [Nazarov:8]. Demek, bul pikirdiń mısalı retinde shayırdıń “Ayrıl-sa” qosıǵında:

Dúnyada Ziywardek dártli kishi yoq
 Bay dártlerniń anıń bilan ishi yoq
 Yalganshıda zárre kónil xoshi yoq
 Joqshılıqtan hárdem sheker záhmeti
 [Ájiniyaz:80]